

Коваленко А.Б., д. психол. н., професор, завідувач кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

Розглядаються теоретичні засади психосеміотичного підходу до аналізу невербальних засобів комунікації. Обґрунтовується використання поняття «знак» для аналізу компонентів невербальної комунікації.

Ключові слова: невербальна комунікація, психосеміотичний підхід, засоби спілкування.

Рассматриваются теоретические принципы психосемиотического подхода к анализу невербальных средств коммуникации. Обосновывается использование понятия «знак» для анализа компонентов невербальной коммуникации.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, психосемиотический подход, способы общения.

Постановка проблеми. Спілкування є одним з важливих понять сучасної психології, яким позначають одну із сторін людського буття. Процес спілкування реалізується за допомогою певних знакових систем. І, як відзначав Л.С.Виготський, між знаком і спілкуванням існує діалектичний зв'язок: з одного боку, спілкування – необхідна умова оволодіння знаком, з іншого – знаки є специфічними знаряддями (інструментами), без яких не можливе спілкування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження процесів міжособистісного спілкування частіше за все були присвячені центральній знаковій системі спілкування – мові. Але, які свідчать результати проведених досліджень процесу сприймання повідомлень, змісту інформації, що передається вербальним способом, відводиться незначна доля в цілісному суб'єктивному образі одержаної інформації (близько 7%). Переважна більшість суб'єктивного образу сприймання зумовлюється невербальними знаками спілкування. Тому при вивченні міжособистісного спілкування, його становлення, розвитку і функціонування як самостійного процесу соціального буття людини, його способу життя або включеності в певну діяльність необхідно аналізувати і враховувати всі знакові системи, які використовуються людьми з метою розкриття залежності процесів від їх семіотичної природи.

Знакові компоненти зовнішнього вигляду людини виступають у спілкуванні як візуальні засоби передачі інформації, компоненти так званої "несловесної мови" спілкування.

Про невербальне спілкування говорять в ситуаціях домінантного використання невербальних засобів спілкування (В.А. Лабунська). Візуальна психосеміотика міжособистісного спілкування не передбачає такого звуженого дослідження візуальних знакових засобів, а розглядає їх як у домінантному, так і в спільному функціонуванні з вербальною інформацією.

Знаки зовнішнього вигляду - це сукупність тих видів "несловесних мов" (у широкому розумінні терміна), які породжуються людиною в момент спілкування і візуально сприймаються іншими людьми.

Термін «невербальна поведінка» введений в обіг вітчизняних досліджень працями В.А. Лабунської [10] і визначається як соціально і біологічно зумовлений спосіб організації засвоєних індивідом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-дійову форму дій та вчинків. У структурі невербальної поведінки виокремлюють кінесичну, просодичну, такесичну, екстралінгвістичну і ольфакторну системи. Поняття "невербальна поведінка" більш вузьке, ніж "невербальне спілкування", і ширше, ніж "невербальна комунікація".

Історично звернення до категорії "знак" в різних психологічних теоріях відрізнялося вкладанням у подібні терміни різного (спеціального) змісту, який залежав від психологічної теорії тієї чи іншої школи. Поняття "знак" займало особливе місце і в рамках культурно-історичної концепції розвитку психіки людини (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія).

Психологічне вивчення знаків і знакових систем, згідно традиційному для семіотики поділу на три області: прагматика (відношення знака до людини), семантика (відношення знака і значення) і синтаксис (відношення між знаками на абстрактному рівні), можна віднести до всіх трьох областей. "Психологічні проблеми існують скрізь - і в семантиці, і в синтаксисі знаків, як тільки вони починають розглядатися в контексті людської діяльності і відносин спілкування", - писав М.В. Гамезо [6, С.11].

Найзагальніше уявлення про знак пов'язане з так званим трикутником Фреге з вершинами: знак, значення (десигнат), предмет (денотат), відношення між сторонами якого були предметом суперечки як у філософії, так і в семіотиці та психології. Центральним для психології виявлялося питання про механізм взаємозв'язку між знаком і значенням.

Зовнішній вигляд людини розглядається у вітчизняній психології «як сукупність анатомічних, функціональних та соціальних ознак, доступних конкретно-чуттєвому відображенню [13, С. 59]. Зовнішній вигляд включає в себе фізичний вигляд (зовнішнє тіло), соціальне оформлення зовнішності (одяг, зачіска тощо) і експресивно-імпресивні рухи, які, будучи зовнішніми характеристиками людини, стають предметом інтерпретації в міжособистісному спілкуванні як єдиний «візуальний текст спілкування». Останній передбачає значущу в спілкуванні інформацію, яка передається безпосередньо від людини візуально.

Психосеміотика зовнішнього вигляду, на думку О. Петрової, включає три візуально-комунікативні системи:

- 1) габітус (фізичний вигляд, анатомічні особливості обличчя, інших частин тіла, конституція тощо);
- 2) соціальне оформлення зовнішності (одяг, взуття, прикраси, зачіска, аксесуари, окуляри тощо);
- 3) будь-які значущі рухи або кінесика (міміка, жести, хода, пози) [14].

У контексті проблеми спілкування необхідно уточнити зміст основної семіотичної категорії у зв'язку з відсутністю єдиної думки серед психологів відносно питання про знакову специфіку елементів невербального спілкування.

Знак визначається у психосеміотиці як матеріальний предмет (явище, дія), який чуттєво сприймається, виступає у процесі пізнання і спілкування як представник (замісник) іншого предмета чи явища і використовується для прийому, зберігання, перетворення і передачі інформації про цей предмет (явище, дію). За такого широкого розуміння термін вживається до будь-якого предмета (події, явища), що несе інформацію (повідомлення, значення) про щось відмінне від самого себе, а знакова система розглядається як матеріальний посередник, який слугує обміну інформації між двома іншими матеріальними системами.

У сучасній психосеміотиці введено термін "семіотичний об'єкт" як узагальнююча категорія, яка дозволяє позначити будь-який предмет, що має певну міру семіотичності. В середині даного класу явищ виокремлюються окремі підкласи: сигнал, знак, символ тощо. Вважаємо, що категорію «знак» доцільно використовувати і при аналізі невербальної комунікації.

У вузькому значенні знак диференціюється від інших психосеміотичних категорій (сигнал, символ) за низкою засад: суспільно-історичною природою (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія), генетичною фіксованістю (А. Фабрі), "відкритістю" систем (Г.В. Ковальов), за характером зв'язку з об'єктом (Ч. Морріс), призначеністю вживання (Б.Г. Ананьєв, А. Валлон), інформаційним критерієм (А.А. Брудний, І.А. Полетаєв, А.С. Майданов), функціями в спілкуванні (Л.С. Виготський, Б.Ф. Ломов) та ін.

Психосеміотичний підхід, що розробляється у вітчизняній психології – це комплексний напрямок, який поєднує аналіз психічних процесів, що здійснюються з використанням різноманітних знаків, з аналізом семіотичної природи знаків та знакових систем, які використовуються в суспільній практиці. Він передбачає дослідження процесів спілкування та діяльності людини з урахуванням історичної природи використовуваних знаків, які виступають своєрідними знаряддями психічної діяльності людини (Л.С. Виготський, І.М. Сеченов), що об'єктивують і матеріалізують суспільно-історичний досвід і "нав'язують" специфіку процесів, а значить, певним чином визначають результат відображення (аспект, повноту, глибину, узагальненість) і пізнання людиною об'єктивної дійсності, рівень розвитку людської діяльності і відношення, а відповідно, і їх суб'єкта – особистості, розвиток всієї психіки людини.

Ще С.Л. Рубінштейн відзначав, що ми здійснюємо той чи інший виразний рух саме тому, що він має певне значення для інших. Момент же адресованості виразного руху і є атрибутом його знаковості.

Візуально-семіотичні вияви зовнішнього вигляду є інструментами об'єктивної та інтерпретації суб'єкта в пізнанні та спілкуванні; знаряддям розвитку і формування його психологічних структур, в першу чергу, образу "я" людини; засобом його експресивно-імпресивного вияву в спілкуванні. Це ґрунтується на положенні В.А. Лабунської про єдність експресії та імпресії людини, єдність вира-

зу і враження у спілкуванні (що визначається інтерпретаційною природою невербальної комунікації).

Зв'язок знака і знакових систем із спілкуванням діалектична: з одного боку, спілкування – необхідна умова оволодіння знаками та їх системами, з іншого – знаки є специфічними інструментами (знаряддями) спілкування, без яких неможливе його існування.

Тріада “знак-значення-смысл” займає центральне місце в процесі людського спілкування. На інструментальному рівні виявляється специфіка реалізації регуляторної функції залежно від природи використання знакових засобів.

Вітчизняні психологи висунули положення про те, що невербальні засоби спілкування – шлях матеріалізації феномена спілкування і міжособистісних стосунків людини. Але знаковість виявляється лише вихідною передумовою дослідження візуальних засобів спілкування, природа і структура яких не виступає в своїй головній психологічній функції – функції психологічного засобу не тільки пізнання й спілкування, але формування психіки, включаючи самосвідомість. Ще Б.Ф. Ломов відзначав, що “динаміка психічних процесів і станів людини суттєво залежить від засобів... її спілкування з іншими людьми” [12, С. 9].

Особливості зовнішнього вигляду та експресії людини “можуть стати “знаками”, які будуть охоплені життям особистості”, - вважає О.Г. Асмолов [2, С. 221]. Знаки зовнішнього вигляду людини у спілкуванні опосередковуються активністю суб'єкта, які відповідають його “Я-концепції”, умовам спілкування та цілям його діяльності. Тому всі семіотичні прояви людини є його самоствердження.

Методологічним підґрунтям психосеміотики спілкування є положення про регуляторну роль зовнішнього вигляду в соціальному пізнанні (Г.М. Андреева, О.О. Бодальов, В.А. Лабунська). Розглядаючи “пізнання іншого” у процесі спілкування, спеціалісти з міжособистісної перцепції відводять враженням, які виникають на ґрунті сприймання та інтерпретації зовнішніх даних людини, її невербальної поведінки, важливу регуляторну роль у процесі спілкування. Пізнаючи іншого, по-перше, формується і сам суб'єкт пізнання; по-друге, від міри точності “читання” іншої людини залежить успіх організації з ним узгоджених дій [1, С.14].

Психосеміотичний підхід до процесу спілкування передбачає дослідження семіотичних особливостей знаків зовнішнього вигляду людини в єдності з їх психологічними функціями в спілкуванні людей. Центральними знаковими системами, які відіграють головну (засадову) роль у міжособистісному спілкуванні на візуальному рівні, слід вважати системи, утворені семіотичними елементами габітуса, кінесики та соціального оформлення зовнішності.

Психосеміотичний підхід дає змогу звертатися до різних сторін спілкування. Візуальні знаки зовнішнього вигляду можуть розглядатися і як особистісний феномен, і як комунікативний засіб, і як вид взаємодії людей, і як предмет соціального пізнання [14].

Центральною проблемою є проблема вираження суб'єкта спілкування у візуальних знаках, співвідношення в них вільних проявів і візуального самоподання “я” у спілкуванні. Крім цього, важливою є проблема усвідомлення суб'єктом екс-

пресивно-динамічних характеристик образу “я” і проблема формування уявлення людини про саму себе, проблема рефлексії різних семіотичних компонентів зовнішнього вигляду, а також проблема управління враженням про себе у ході спілкування.

Психосеміотичний підхід вивчає активність суб'єкта спілкування відносно використання існуючих у полі культури суспільства семіотичних об'єктів. Активність суб'єкта виявляється в індивідуальному тезаурусі використовуваних візуально-комунікативних знаків.

Спілкування – це в першу чергу комунікативний процес. Одним з центральних каналів передачі інформації у ході спілкування є візуальний. Тому наукове пізнання всіх граней міжособистісного спілкування з комунікативної сторони може бути суттєво збагачене за рахунок аналізу семіотичної природи невербальних знаків спілкування. Головними напрямками є питання передачі, обробки та використання візуальної інформації, рівні обміну цією інформацією та чинники підвищення її ефективності, проблема подолання різних комунікативних бар'єрів, види і способи комунікативного впливу, зворотного зв'язку і проблеми корекції та управління їх результативністю. Однією з центральних є проблема співвідношення значень інформації, яка надходить по різних каналах, зокрема, співвідношення візуальної та вербальної інформації, а також проблема механізмів поєднання інформації, одержаної з різних каналів.

Знаки зовнішнього вигляду людини з інтерактивної сторони спілкування виконують інформативну регуляцію функції. Оскільки невербальна інтеракція несе інформацію про три головні компоненти міжособистісних стосунків: афіліацію, домінування і включеність, виникає питання про можливість використання візуальних знаків в оцінці відповідних типів відношень: симпатії-антипатії, поваги-неповаги, близькості-віддаленості людей, а також в динаміці самоствалення людини.

Цей аспект стосується побудови оптимального спілкування, яке розуміється як спілкування, що ґрунтується на адекватному відображенні партнера, зацікавленому, емоційно-позитивному ставленні і відрізняється відкритою формою звернення.

Ще В.М. Мясищев вважав, що спілкування починається із взаємопізнання, потім виявляється у взаємовідносинах і далі розгортається у взаємозверненні людей. З перцептивною стороною пов'язані питання семіотичної детермінації соціально-психологічної інтерпретації партнера по спілкуванню. Якщо особливості оптико-кінетичної знакової системи вивчені більшою мірою, то знаки габітуса та соціального оформлення майже не вивчені зовсім [12].

Вся сукупність візуально-семіотичних компонентів зовнішнього вигляду людини може розглядатися як різновид невербальних текстів культури, специфічний “візуальний текст спілкування”, а його інтерпретація є особливим видом “читання”, від адекватності якого залежить взаєморозуміння між людьми. Ця ідея була висловлена С.Л. Рубінштейном, який писав: “У повсякденному житті, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося в їхній поведінці, оскільки ніби-то “читаємо” її, тобто розшифровуємо значення зовнішніх даних і розкриваємо смисл тексту, який з'являється таким чином, у контексті, який має свій внутрішній психологічний

план. Це “читання” протікає бігло, оскільки в процесі спілкування з оточуючим у нас виробляється певний більш чи менш автоматично функціонуючий психологічний підтекст до їхньої поведінки” [15, С. 180].

Специфіка читання візуальних текстів спілкування полягає як у об’єкті, так і в структурі діяльності з їх інтерпретації і має низку особливостей.

1. Зчитування знаків. На відміну від мови, яка передбачає послідовний аналіз лінгвістичний елементів, особливості візуальних знаків полягають у симультанному прийомі і передачі інформації, яка виражається за допомогою різних невербальних компонентів, тобто відбувається одночасне “читання” семіотичний систем різної матеріальної природи (міміка, пантоміміка, візуальна взаємодія, організація простору спілкування, жестикуляція, тактильний контакт, зовнішній вигляд).

2. Усвідомленість. Значення візуальних сигналів і знаків спілкування осягаються особистістю інтуїтивно і можуть бути по-різному представлені в свідомості. П. Екман і В. Фрізен виокремлюють ступені інтенціональності знаків (жестів) від добре усвідомлених до малоусвідомлених і неусвідомлюваних [14].

3. Міра управління і контролю в спілкуванні різними семіотичними системами різна. Найбільш усвідомленими є мімічні знаки, потім жестикуляція, і менш за все рухи тіла та ніг. Усвідомленість збільшується при появі особливих життєвих, професійних чи навчальних завдань.

4. Зміст. Невербальні тексти містять три головні системи інформації: комунікативну, рефлексивну та особистісну. Для адекватного розуміння тексту суб’єкт повинен володіти невербальним тезаурусом, який актуалізується в процесі спілкування.

5. Процес і операція читання. Читання та інтерпретація невербальних текстів відбувається “тут і тепер”, не існує можливості повернутися до пройденого тексту. Це зумовлює потребу швидкої інтерпретації тексту. Головними стають операції загального орієнтування в особистості, структурування і переструктурування інформації. Операції згортання і розгортання практично відірвані від процесів читання і здійснюються при необхідності дещо пізніше з опорою на образи пам’яті.

При розумінні невербальних текстів відбувається інтерпретація значень невербальних знаків у зв’язку з особистістю суб’єкта. Зовнішній вигляд пов’язується з характером людини і є істотною частиною житейських уявлень особистості.

На процес інтерпретації невербальних текстів впливає і загальний контекст спілкування. М.М. Бахтін писав, що кожен знак тексту виводиться за його межі. Будь-яке розуміння є співвіднесення даного тексту з іншими текстами [3, С. 364]. Окремий невербальний компонент несе своє семантичне (сміслові) навантаження залежно від конкретної ситуації спілкування: певний кінетичний засіб може відігравати домінуючу, додаткову чи незначну роль у комунікації.

Сучасні дослідження показують, що виразні рухи мають певну “спеціалізацію”: рухи рук та ніг переважають оцінний чинник (установки, емоції), рухи ніг та пози – інформацію про інтенсивність, силу та активність; жести – емоційні стани та інтелектуально-вольові процеси особистості; міміка є індикатором емоційних станів, інтелектуально-вольових процесів, якостей та відношень особистості; пог-

ляд та поза – аналогічно міміці плюс статус-роль, взаємостосунки; хода – дії, емоційний стан.

6. Співвідношення з мовою. За даними вітчизняних та зарубіжних досліджень, невербальний та вербальний канали спілкування мають паритетні засади. На відміну від цього, О.А.Петрова вважає, що співвідношення інформації, яка передається від людини до людини по вербальному та невербальному каналах, носять непаритетний характер. Візуальні знаки, на її думку, можуть ставати домінуючим засобом спілкування, який визначає розуміння смислу ситуації.

Результати дослідження О.А. Петрової показали, що семантика візуального знака активно взаємодіє з семантикою мови. У ситуаціях супроводження слова жестом неадекватного змісту візуальний знак виступає як семіотичний об'єкт, значення якого рівнозначне, а у низці випадків визначає результат інтерпретації, що надходить. Такі ситуації було запропоновано називати випадками зворотного співвідношення невербальної (візуальної) та вербальної знакових систем, де жест, а не слово виступає основним носієм інформації [14].

Висновки. Таким чином, специфіка читання візуальних текстів спілкування полягає у зчитуванні семіотичних компонентів, мірі їх усвідомлюваності та контролю, змісті інформації, у процесі і операціях “читання”, співвідношенні візуальних знаків з мовою. Будь-який візуальний знак у конкретному акті комунікації несе інформацію про індивідуально-особистісні (національні, соціальні, професійні) характеристики суб'єкта, його ставлення до позначуваних явищ і партнера, так чи інакше впливає на партнерів по спілкуванню. Тільки в контексті спілкування актуалізуються потенційні функції візуального знака.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Психология социального познания. М., 1997.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. М., 1990.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. 424 с.
4. Бодалев.А. А. О состоянии и задачах разработки психологии познания людьми друг друга // Психология межличностного познания, 1981.
5. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6-ти т. - М., 1982.
6. Гамезо М. В. Знаки и знаковое моделирование в познавательной деятельности. Автореф. дис... докт. психол. наук. М., 1977.
7. Горелов И. Н. Енгальчев В. Ф. Безмолвной мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации, М., 1991.
8. Ильин Г. Л. Некоторые вопросы психологии общения// Вопросы психологии, №5,1986, С. 113-124.
9. Кваша А. П. Невербальный язык рекламных образов // Методы психологии. Ежегодник РПО, Т. 3, Вып. 2, 1997, С.123-124.
10. Лабунская В. А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении. Автореф. докт дис. - М., 1990.
11. Ломов Б. Ф. Проблема общения в психологии // Проблема общения в психологии. М., 1981, С. 3-23.

12. Мясичев В. Н. Психология отношений: Под редакцией А. А. Бодалева. М., 1995.
13. Панферов В. Н. Классификация функций человека как субъекта общения// Психологический журнал. Том 8. №4. 1987. С. 51-60.
14. Петрова Е. А. Визуальная психосемиотика общения. - М., 1999.
15. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957.

УДК 159.922.7

Болотських М.В., кандидат історичних наук;

Хворост М.Ю., ад'юнкт кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКА СИСТЕМИ МНС УКРАЇНИ

У статті виділені основні психогенні фактори, що впливають на ефективність діяльності керівника пожежно-рятувального підрозділу.

Ключові слова: керівник пожежно-рятувального підрозділу, екстремальні фактори, професійна діяльність

В статье выделены основные психогенные факторы, которые влияют на эффективность деятельности руководителя пожарно-спасательного подразделения.

Ключевые слова: руководитель пожарно-спасательного подразделения, экстремальные факторы, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. У цей час у житті людства все більше місце займають проблеми, пов'язані з подоланням різних кризових явищ, що виникають у міру розвитку земної цивілізації. Обумовлено це, насамперед, зростанням кількості надзвичайних ситуацій природного й техногенного характеру, що приводять до великих людських втрат і величезному матеріальному збитку. Основними причинами збільшення кількості катастроф є: неконтрольований розвиток техносфери, при загальній тенденції зростання потужностей агрегатів на промислових об'єктах і збільшення їхньої концентрації; урбанізація й збільшення щільності населення Землі.

Протягом 2009 року на об'єктах та в населених пунктах України виникло 48998 пожеж, що на 5,4% більше, ніж у 2008 році. Внаслідок пожеж загинуло 3183 особи (на 17,9% менше ніж у 2008 році), з них 66 дітей. Економічні втрати від пожеж склали понад 1,5 млрд. гривень. Щодня в Україні, в середньому, виникало 134 пожежі, економічні втрати від яких склали 4,3 млн. гривень. Однією пожежею державі наносились прямі збитки на суму 9,9 тис. гривень. Кожного дня внаслідок пожеж, у середньому, гинуло 9 і отримувало травми 5 осіб.

Органами управління та підрозділами цивільного захисту забезпечено оперативне реагування на всі надзвичайні ситуації. Врятовано життя 5 тис. 607 осіб та матеріальних цінностей на суму близько 2 млрд. гривень.

З урахуванням кількісних та якісних характеристик існуючих загроз, загального рівня техногенної та природної безпеки і реальних можливостей системи